

**Buhârî'nin Sahîh'inde Hocası Abdullah b. Sâlih el-Mısrî'den (ö. 223/838) Rivâyette
Bulunup Bulunmamasının Araştırılması**
Investigating Whether al-Bukhârî Narrated From His Teacher 'Abdullah b.
Salih al-Misrî in (d. 223/838) 'al-Sahîh

İbrahim HANEK

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Hadis ABD

Assistant Professor, Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Hadith
ibrahimhanek@karatekin.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3994-5437

DOI: 10.47424/tasavvur.1255905

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 24 Şubat / February 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atf / Citation: Hanek, İbrahim. "Buhârî'nin Sahîh'inde Hocası Abdullah b. Sâlih el-Mısrî'den (ö. 223/838) Rivâyette Bulunup Bulunmamasının Araştırılması". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 1 (Haziran 2023): 837-867.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1255905>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Buhârî'nin meşhur hocalarından kabul edilen Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'nin (ö. 223/838), *el-Câmi'u's-Sahîh*'teki rivâyetlerinin keyfiyeti hadis âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Sünen sahiplerinden Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'nin rivâyetlerine yer verdiği Abdullah b. Sâlih, Buhârî'nin kendisiyle mülâki olduğu ve aynı zamanda kendisinden *el-Edebü'l-müfred*, *el-Kirâe halfe'l-imâm* ve *et-Târîhu'l-kebîr* gibi eserlerinde rivâyette bulunduğu önemli bir şahsiyettir. Ancak *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde ondan doğrudan rivâyette bulunup bulunmadığı, Hadis âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. İsmâîlî (ö. 371/982) ve Hâkim (ö. 405/1014) Buhârî'nin *Sahîh*'inde ondan hiçbir hadis tahrîc etmediğini iddia ederken Zehebî (ö. 748/1347) ve Aynî (ö. 855/1451) tahrîçte bulunduğu görüşünü savunmaktadır. Bu ihtilafın iki sebepten kaynaklandığını söylemek mümkündür. Birincisi, *Sahîh*'in nüshaları arasında farklılıkların bulunması, ikincisi de Buhârî'nin bazı râvileri mühmel olarak zikretmesidir. Bu çalışmada *Sahîh*'in muhtelif nüshalarını araştırıp onlarda kimliği "Abdullah b. Sâlih", "Abdullah" ve "Ebû Sâlih" şekillerinde söylenen kişinin, gerçekten Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olup olmadığı üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu meselede görüş belirten muhaddislerin dayandıkları delillere rivâyet ve dirâyet açısından temas edileceği gibi, rivâyetlerde kullanılan tahammül ve edâ sîgalarının nasıl anlaşılması gerektiğine de dikkat çekilecektir. Nihayet, Buhârî'nin *Sahîh*'inde Abdullah b. Sâlih'ten tahrîçte bulunup bulunmadığı, şayet bulunmuş ise bunu hangi maksatla yani ihticâc için mi yoksa istîşhâd için mi yaptığı hususu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, el-Câmi'u's-Sahîh, Abdullah b. Sâlih, el-Mısırî.

Abstract

The quality of the narrations of 'Abdullah b. Salih al-Misrî (d. 223/838), one of al-Bukhârî's famous teachers, in al-Jâmi al-Sahîh has been a matter of debate among hadîth scholars. Abdullah b. Salih, whose narrations are narrated by Abu Dâwûd, al-Tirmidhî and Ibn Mâjah, is an important figure whom al-Bukhârî interviewed and also narrated from him in his works such as *Adab al-mufred*, *al-Kirâ'a* Khalfa al-imâm and *al-Târîkh al-kabîr*. However,

whether he narrated directly from him in al-Jâmi al-Sahîh has been a matter of debate among the scholars of Hadith. Ismâ'îlî (d. 371/982) and al-Hâkim (d. 405/1014) claim that al-Bukhârî did not narrate any hadîth from him in his Sahîh, while al-Zaḥebî (d. 748/1347) and al-'Aynî (d. 855/1451) argue that he did. It is possible to say that this disagreement is due to two reasons. The first is that there are differences between the copies of the Sahîh, and the second is that al-Bukhârî mentioned some of the narrators in an incomplete form. In this study, we will investigate various copies of the Sahîh and focus on whether the person whose identity is mentioned as "Abdullah b. Sâlih", "Abdullah" and "Abû Sâlih" in them is really Abdullah b. Sâlih al-Misrî. In addition, we will touch upon the evidences relied upon by the muhaddiths who express an opinion on this issue in terms of narration and dirâyah, and we will also draw attention to how the sîgas of tahammul and âdâ used in the narrations should be understood. Finally, we will try to determine whether al-Bukhârî has made any tahrîj from 'Abdullah b. Salih in his Sahîh, and if so, for what purpose, i.e., for ihtijâj or istishhâd.

Keywords: Hadith, al-Bukhârî, al-Jâmi al-Sahîh, 'Abdullah b. Salih, al-Misrî.

Giriş

Hadislerin tahammül ve edasında çok dikkatli olan Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh'*indeki hadisleri altı yüz bin hadisten seçtiği ehl-i hadis tarafından bilinen bir husustur.¹ Bu özellik, onun, kendilerinden rivâyette bulunduğu hocaları hususunda seçici davrandığını göstermesi açısından önemlidir. Bu seçiciliğini mülahaza eden muhaddisler, Buhârî'nin kendilerinden tahrîçte bulunduğu râvileri sika ve güvenilir kabul etmektedirler. Şunu da hatırlatmakta yarar var: Bu, *Sahîh'*in aslını oluşturan hadislerin râvi-

¹ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, thk. Abdülaziz b. Bâz (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1424), 656; Ayrıca şuna dikkat çekilmelidir ki, söz konusu "altı yüz bin" sayısı kesretten/çokluktan kinaye olabileceği gibi hakiki anlamda da olabilir. Zira bilindiği üzere özellikle ilk dönemlerde iki ayrı isnadı olan bir hadis, muhaddisler tarafından farklı iki hadis sayılmaktaydı. Yani onlar farklı her bir senedi, ayrı ayrı hadisler olarak değerlendirmektedirler. Bkz. Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn İbnü's-Salâh, *Ullümü'l-hadiis*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 2017), 20-21; Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 30-31.

leri için geçerlidir. Zira mütâbi', şâhid ve muallak olarak aktarılan rivâyetlerin râvileri bundan müstesnadır. Malumdur ki, bu tür rivâyetlerin râvileri sıdk ehlerinden olmakla birlikte zabt ve benzeri yönlerde eksiklikleri bulunabilen kimselerdir.² Buhârî bu rivâyetleri mütâbi' ve şâhid olarak istişhâd amacıyla zikretmektedir.

İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Zerkeşî (ö. 794/1392) gibi âlimler, Buhârî'nin hocalarını iki kategoride değerlendirir. Birinci grup, kabul ettiği sıhhat şartlarına uygun râviler olup onların rivâyetleri *Sahîh*'in asıl rivâyetleri mesabesindedir. Buhârî'nin bu kişilerden yaptığı rivâyetlerden "harrece veya ravâ an-hüm el-Buhârî" ve "ihtecce bihim el-Buhârî"³ gibi ifadelerle bahsedilir. İkinci grup ise, sıhhat şartlarına uymayıp kendilerinden mütâbi, şâhid ve muallak olarak nakilde bulunduğu yani rivâyetlerini asıl rivâyetleri desteklemek amacıyla aldığı kişilerdir.⁴ Bunlar hakkında da "ahrecc lehüm el-Buhârî fi'l-mütâbaât",⁵ ve "isteşhede bihim el-Buhârî"⁶ gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Abdullah b. Sâlih'in yukarıdaki iki gruptan hangisine dâhil olduğu hususu makalemizin ana temasını oluşturmaktadır. Onun hakkında ileri sürülen görüşleri, bu görüşlerin dayandığı delilleri sahiplerine nispet ederek değerlendirilmeye çalışılacaktır. Abdullah b. Sâlih'i kısaca tanıttikten sonra *Sahîh*'teki bütün rivâyetlerini tek tek araştırıp onun iki kategoriden hangisine dâhil olması gerektiği netleştirilecektir.

² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 513.

³ Mesela Ebu'l-Eş'as künyesiyle meşhur olan Ahmed b. el-Mikdâm el-İclî'den tahrîçte bulunduğu belirtilirken "ihtecce bihi el-Buhârî" tabiri kullanılmaktadır. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 517.

⁴ Bedreddin Muhammed b. Cemaleddin Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelabidin b. Muhammed (Riyad: Edvâe's-Selef, 1998), 1/253; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî' b. Hâdî U'meyr (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1984), 2/600; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülaziz b. Bâz (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424) Hedyü's-sârî 513.

⁵ Sözelimi İbn Hacer, Buhârî'nin Ebân b. Yezîd el-Attâr'dan mütâbeaten rivâyetle bulunduğunu ifade etmek için yukarıda kaydettiğimiz söz konusu ibareyi kullanmıştır. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 517.

⁶ Örneğin Mizzî, Buhârî'nin mevzuubahis ettiğimiz Abdullah b. Sâlih ile ihticac değil de istişhâta bulunduğunu ifade etmek için söz konusu ibareyi kullanmıştır. Bkz. Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbul-Kemâl Fî Esmâ'r-Ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 15/98.

1. Abdullah b. Sâlih el-Mısırî

Ebû Sâlih künyesi ile maruf olan Abdullah b. Sâlih b. Muhammed b. Müslim, 139/756'da Mısır'da doğmuştur. Cühenioğullarının âzatlısı olması hasebiyle el-Cühenî, doğup yetiştiği yere nisbetle de el-Mısırî diye anılmaktadır.⁷ "Kâtibü'l-Leys" lakabı ile şöhret kazanması, ünlü muhaddis el-Leys b. Sa'd'e (ö. 175/791) yirmi yıl talebelik yapması ve onda bulunan yazılı hadis malzemesini tamamen istinsah etmeye çalışmasından ötürüdür.⁸ Abdullah b. Sâlih, 223/838'de 86 yaşındayken vefat etmiştir.⁹

Önemli bir hadis râvisi sayılan Abdullah b. Sâlih cerh ve ta'dîl ilmî kapsamında bazı gerekçelerle eleştiriyeye tabi tutulmuştur. O eleştiriler genel olarak üç grupta toplanabilir. Birincisi ömrünün sonlarına doğru ihtilata maruz kaldığı iddiası, ikincisi "el-Leys→ İbn Ebî Zî'b" tarikiyle rivâyette bulunması, üçüncüsü de münker ve mevzû' hadis rivâyet ettiğine dair görüşlerin bulunmasıdır.

Abdullah b. Sâlih'in eleştirisiyle ilgili genel malumatı sunduktan sonra bunların detayına geçebiliriz. Birinci ve ikinci iddia ile ilgili olarak Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel'den şu bilgiyi aktarmaktadır: "Abdullah b. Sâlih başlangıçta sağlam ve kuvvetli bir hafızaya sahipti, ama ömrünün sonlarına doğru hafızası bozuldu. Tabi ki bu husus onun önceki zamanda mutemet olduğuna bir mani teşkil etmez." Abdullah, babasının bir gün Abdullah b. Sâlih'i, el-Leys'in İbn Ebû Zî'b'den yaptığı rivâyeti kapsamında kınadığını belirtmektedir ki, bu durum el-Leys'in İbn Ebî Zî'b'ten (ö. 159/776) semai olmadığı halde rivâyette bulunması noktasında temerküz etmektedir. Nitekim önemli cerh ve ta'dîl âlimlerinden sayılan Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (ö. 248/862) de bu fikre katılarak şöyle demektedir. "Abdullah b. Sâlih üst tarafı kesik bir sahife çıkardı ve orada bulunan rivâyetin kime ait olduğunu fark edemedi, kendisine onun İbn Ebî Zî'b'in hadisi olduğu söylenince, hemen 'el-Leys, İbn Ebî

⁷ Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/98; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb (Haydarabat: Matbaa Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1908), 5/256.

⁸ Ali Yardım, "Abdullah b. Sâlih el-Mısırî", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1/131-2.

⁹ Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/107-8; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 5/259-260.

Zi'b'ten şöyle rivâyette bulundu' demeye başladı."¹⁰ Üçüncü eleştiri bağlamında da Sâlih Cezere'nin (ö. 293/906) şu sözü zikredilebilir: "Her ne kadar İbn Maîn (ö. 233/848) onu sika biri kabul ediyorsa da benim nazarımda o hadiste yalan söyleyen biridir."¹¹ Nesâî (ö. 303/915) de Abdullah b. Sâlih'i sika olmamakla nitelemekte¹² ve rivâyet ettiği bazı mevzû' haberlere örnekler vererek iddiasını ispatlamaktadır.¹³ Söz konusu uydurma rivâyetlerden ikisi şöyledir: "Beyaz horoza sövmeyin. Çünkü o benim, ben de onun dostuyum. Ona düşmanlık eden, bana düşmanlık etmiştir..." "Allah, sahâbilerimi bütün âlemlerden seçti..."¹⁴ Hatta bundan dolayı Nesâî, Abdullah b. Sâlih'in rivâyetlerini *Sünen'*ine almamıştır.

Abdullah b. Sâlih hakkındaki bu iddialara birçok yönden cevaplar verilmektedir. Ebû Hâtim (ö. 277/890), el-Leys tariki ile ilgili iddia bağlamında, Yahya b. Maîn'in şöyle dediğini aktarmaktadır: "el-Leys'in söz konusu sahifeyi İbn Ebî Zi'b'ten kitabet yoluyla almış olması muhtemeldir. Abdullah b. Sâlih'in de onu el-Leys'e okuyup rivâyet için kendisinden icâzet aldığı düşünülebilir." Ebû Hâtim, el-Leys'e nispet edilen söz konusu sahifeyi Abdullah b. Sâlih'in münferit olarak işitmiş olmasının da mümkün olabileceğine dikkat çekmektedir. O, bu hususla ilgili olarak İbn Abdülhakem'in (ö. ?) şu yorumunu aktarır: "Abdullah b. Sâlih, hem ikamet hem de yolculuk durumlarında el-Leys'in yanı başında bulunmuş ve onunla bazı özel sohbetler yapmıştır. Dolaşısıyla el-Leys'in, başkalarının bilemeyeceği rivâyetlerine muttali olması ve

¹⁰ Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beirut: Dâru İhyâu Tûrâsî'l-Arabî, 1952), 5/86-7; Mizzi, *Tehzîbul-Kemâl*, 15/101-2; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/257.

¹¹ Mizzi, *Tehzîbul-Kemâl*, 15/102; Şemsuddîn Muhammed b. Abdullah Kaymaz Zehebî, *Mîzânul-l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Beccâvî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 2/441.

¹² Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmut İbrahim Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'y, ts.), 63.

¹³ Mizzi, *Tehzîbul-Kemâl*, 15/104; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/258.

¹⁴ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duâfâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1976), 2/41; Mizzi, *Tehzîbul-Kemâl*, 15/104; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/258.

onları rivâyet etmesi normal bir durum arz etmektedir.”¹⁵

Görüldüğü gibi, Ebû Hâtim ve İbn Abdülhakem’e göre, Abdullah b. Sâlih söz konusu rivâyetleri icâzet yoluyla almış olabilir. Hulasa, Abdullah b. Sâlih’in yalnız başına naklettiği “el-Leys→ İbn Ebî Zi’b” tarikinden dolayı cerh edilemeyeceği ve bu hususun onun güvenilirliğine hâlel getirmeyeceği söylenebilir.

Üçüncü iddiaya karşı, Abdullah b. Sâlih’in bizzat hadis uydurmayıp ihtilattan sonra bu duruma düştüğünü ifade edebiliriz. Bu hususta Ebû Zür’a (ö. 264/878) ile İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924), Abdullah b. Sâlih hakkındaki hüsnü şahadetleri dikkat çekicidir. Hatta onlar bu gibi asılsız ve münker rivâyetlerin Ebû Salih’e düşmanlıkta bulunan komşusu ve eski dostu olan Halid b. Necîh el-Mısırî’ye (ö.?) dayandığını iddia etmektedirler. Şöyle ki, Halid b. Necîh, Osman b. Sâlih el-Mısırî ve İbn Ebî Meryem gibi hadisçilerin defterleri arasına bazı uydurma rivâyetleri sokuşturmayı adet edindiği gibi, Abdullah b. Sâlih’in kendisinden rivâyette bulunduğu hocaları adına da hadisler uydurup onları Abdullah b. Sâlih’in hattına benzer bir hatla yazıp onun defterleri arasına koymuştur. Ömrünün sonlarına doğru hafızası zayıflayan Abdullah b. Sâlih de maalesef bunları kendi yazdıkları zannedip rivâyet etmiştir. Yoksa o, hadis konusunda bilerek ve kasten yalan söyleyen biri değildir. Ebû Hâtim, İbn Hibbân (ö. 354/965) ve İbn Adî’nin de bu kanaatte olduğu bildirilmektedir.¹⁶

Sonuç olarak, cerh ve ta’dîl ulemâsı tarafından hem tadil hem de cerh edilen Abdullah b. Sâlih’in durumunu tespit için ihtilat öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayırarak değerlendirme yapmanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Buna göre, ihtilat öncesi açısından hadis rivâyet etme vasfı itibariyle sorunu gözükmeyen Abdullah b. Sâlih, hadisçiler tarafından tamamen ihmal edilme-yip aksine yaptığı rivâyetler itibar amaçlı olarak kullanılmıştır.¹⁷ Buna ilave

¹⁵ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve’t-Ta’dîl, 5/87; Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/102; İbn Hacer, Tehzîbu’t-Tehzîb, 5/257.

¹⁶ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve’t-Ta’dîl, 3/355, 5/87; İbn Hibbân, el-Mecrûhîn ve’d-duâfâ ve’l-metrûkîn, 2/40; Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/105-6; İbn Hacer, Tehzîbu’t-Tehzîb, 5/258-9.

¹⁷ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve’t-Ta’dîl, 3/355, 5/87; İbn Hibbân, el-Mecrûhîn ve’d-duâfâ ve’l-metrûkîn, 2/40; Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/105-6; İbn Hacer, Tehzîbu’t-Tehzîb, 5/258-9;

olarak İbn Hacer'in de özellikle belirttiği gibi onun rivayetlerini sadece Yahya b. Maîn, Buhârî, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi hadis uzmanlarından almak en doğru yol olacaktır. Bu muhaddislerin zikretmediği rivâyetlerinde ise tevakuf etmek daha uygun sayılmalıdır.¹⁸

2. Buhârî'nin Sahîh'inde Abdullah b. Sâlih'ten Tahrîçte Bulunup Bulunmadığı Hususundaki Görüşler

Abdullah b. Sâlih'in rivâyet ettiği hadisleri Kütüb-i sitte müelliflerinden Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce, Ebû Ali Hasan b. Ali el-Hallâl ve Muhammed b. Yahya ez-Zühli gibi hocaları vasıtasıyla tahrîc etmektedirler.¹⁹ Buhârî ise bizzat onunla görüşmüş ve *el-Kirâatü halfe'l-imâm*,²⁰ *et-Târîhu'l-kebîr*,²¹ *et-Târîhu'l-evsat*,²² *et-Târîhu's-sağîr*²³ gibi eserlerinde ondan pek çok rivâyette bulunmuştur.²⁴ *el-Edebü'l-müfred*'inde²⁵ de "haddesenâ" şıgası ile ondan kırk altı

Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 94-95.

¹⁸ İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 553.

¹⁹ Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/98, 100; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 5/256; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, Takrîbu't-Tehzîb, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1986), 308.

²⁰ Buhârî'nin "haddesenâ" şıgası ile "Abd. b. Sâlih"ten tahrîc ettiği bazı hadisler: Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kirâatü halfe'l-imâm*, thk. Fazlurrahman es-Sevrî (el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980), 95, 108, 111, 136.

²¹ Buhârî'nin "haddesenâ" şıgası ile "Abd. b. Sâlih"ten tahrîc ettiği bazı hadis numaraları için Bkz. 114, 967, 2138, 2237... "Kâle lenâ" şıgası ile 14, 38, 287, 323, 373, 403... (Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî, vd. [Haydarabad: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmaniyye, ts.].

²² Buhârî'nin "haddesenâ" şıgası ile "Abd. b. Sâlih"ten tahrîc ettiği bazı hadis numaraları için bkz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muh. b. İbrahim el-Haydân (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1998) 20, 33, 71, 152, 162, 177, 259...

²³ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 1/195.

²⁴ Mizzî, Tehzîbul-Kemâl, 15/99, 114; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 5/256; İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 552.

²⁵ Buhârî'nin "haddesenâ" şıgası ile "Abd. b. Sâlih"ten tahrîc ettiği bazı hadisler için bkz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkâki (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989) 12, 40, 56, 64, 80, 84, 159, 247, 265, 272, 288, 364, 385, 397....

rivâyet nakletmektedir.²⁶ Ancak *Sahîh'*ine ondan tahrîçte bulunup bulunmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Ebû Bekr İsmâîlî (ö. 371/982), Abdullah b. Sâlih'ten kesinlikle tahrîçte bulunmadığını belirtmekte ve Abdullah b. Sâlih tarîkiyle yaptığı rivâyetleri onun hocası el-Leys'e nispet etmektedir.²⁷ Hâkim (ö. 405/1014) de Abdullah b. Sâlih'ten hiçbir rivâyette bulunmadığını ifade etmektedir.²⁸ Ebu'l-Haccâc el-Mizzî (ö. 742/1341) ise, Buhârî'nin onunla istîshâdda bulunup kendisinden bazı rivâyetler aktardığı hususunu zayıf bir görüş olarak zikreder.²⁹ Kastallânî (ö. 923/1517) ondan sadece istîshâdda bulunduğuna kânidir.³⁰ Öte yandan, Dârekutnî (ö. 385/995) Buhârî'nin kendilerinden mütâbaat maksadıyla rivâyette bulunduğu kişilerin isimlerini sayarken Abdullah b. Sâlih'i de tadat etmektedir.³¹ Böylece Dârekutnî'ye göre de Buhârî onunla istîshâdda bulunmaktadırlar denilebilir. Yani Dârekutnî'ye göre, Buhârî Abdullah b. Sâlih'in rivâyetlerini asıl hadis kabul edip ihticâc amaçlı kaydetmemekte bunun yerine rivâyetleriyle asıl hadisleri desteklemeyi amaçladığı söylenebileceğini düşünüyoruz.

Buna karşılık, Zehebî (ö. 748/1347) ve Aynî, "sahih olan görüşe göre, Buhârî'nin, Abdullah b. Sâlih'ten rivâyette bulunduğunu, aynı zamanda, kendisinden 'haddesenâ Abdullah' şeklinde rivâyette bulunmak suretiyle tedlîse düştüğünü iddia etmektedirler."³² İbn Hacer ise Buhârî'nin, ondan, sözüm

²⁶ Yardım, "Abdullah b. Sâlih el-Misrî", 1/132.

²⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 554; Bedruddin Mahmud b. Ahmed el-Hanefî el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru lhyâu't-türâsî'l-Arabî, ts.), 7/136.

²⁸ Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî Ceyyânî, *Tahyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*, thk. Ali b. Muhammed el-Imrânî, Muhammed Üzeyir Şems (Mekke: Dâru'l-Âlemü'l-fevâid, 2000), 3/994; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 11/243-4.

²⁹ Mizzî, *Tehzîbul-Kemâl*, 15/99, 113-114; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/256.

³⁰ Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdu's-sârî* (Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1905), 4/156.

³¹ Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dihim*, thk. Bûrân ed-Dunâvî, Kemal el-Hût (Beyrut: Müessesetü Küttübî's-Sakâfiyye, 1985), 1/435, 440.

³² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/242; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 7/136. Aslında Aynî, burada Zehebî'ye hiç dikkat çekmeden ve kendi görüşüymüş gibi onun bu görüşünü harfi harfine nakletmektedir. Yine de bu, onun da bu görüşü benimsediği anlamına gelmektedir. Onların burada kastettikleri tedlîs, şuyûh tedlîsidir. Ayrıca onlar bu görüşlerini Buhârî'nin el-Leys'ten ta'liklen naklettiği bir rivâyetin (Taksîru's-salât 9 [nr. 1092] izahında dile getirmişlerdir. Dolayısıyla bu rivâyet, bu çalışmamızda karşımıza çıkmayacaktır. Ancak bu

ona Abdullah'tan sadece bir hadis naklettiğini savunmaktadır.³³

Biz, burada Buhârî'nin Abdullah b. Sâlih'ten tahrîçte bulunup bulunmadığını, şayet rivâyette bulunmuşsa bunu, hangi amaçla yani ihticâc için mi, yoksa istişhâd amacıyla mı yaptığını ilgili rivâyetleri zikre konu olan isim ve lakaplar çerçevesinde ele almak suretiyle tespit etmeye çalışacağız. Buhârî'nin Abdullah b. Sâlih tarihiyle elde edip el-Leys'ten muallak olarak aktardığı rivâyetleri ayrı bir çalışmada ele alacağımız için burada bu meseleye değinmeyeceğiz.

2. 1. "Abdullah b. Salih'in Şârihlerce "Abdullah b. Salih el-Mısırî" Olarak Belirlendiği Rivâyetler

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde "Abdullah b. Sâlih" ismiyle zikredilen hocasının tayininde ihtilaf bulunmaktadır. Buhârî'nin *Sahîh*'teki hocalarını kısa notlarla tanıtmak için müstakil bir eser kaleme alan İbn Mende (ö. 395/1005) ve *Sahîh*'teki 1525 râviyi tanıtan Kelâbâzî (ö. 398/1008) bu kişinin, Abdullah b. Sâlih b. Müslim el-İclî el-Kûfî olduğunu söylerken,³⁴ Ceyyânî (ö. 498/1111) ise bu görüşü zayıf bulmakta ve söz konusu ismi, "Abdullah b. Sâlih el-Mısırî" olarak belirlemektedir.³⁵ Şimdi yukarıdaki görüşlere ilave olarak *Sahîh*'teki bazı rivâyetler üzerinden ihtilaf konusu olan isim ile kimin amaçlandığını tespit etmeye çalışacağız:

"Abdullah b. Salih'in "Abdullah b. Sâlih el-Mısırî" olarak belirlendiği rivâyetler şunlardır:

1- (2291) Buhârî, İsrail oğullarından kendisine bin dinar ödünç verilmesini isteyen adamla ilgili hadisi el-Leys'ten ta'lîken kaydetmektedir.³⁶ Ancak bu

rivâyet ve söz konusu tedlîs iddiası, Buhârî'nin Leys'ten yaptığı ta'lîklerin kaynaklarını tespit etmeye çalışacağımız başka bir çalışmada tahlil edilmesi hedeflenmektedir.

³³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 552; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/260.

³⁴ Muhammed b. İshâk el-İsfahânî İbn Mende, *Esâmî Meşâyihü'l-İmâmî'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991), 53; Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî (el-Hidâyetü ve'l-irşâdü fî ma'rifeti ehli's-sikati ves'sedâd)*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 1/407.

³⁵ Ceyyânî, *Tahyîdü'l-mühmel*, 3/993-4.

³⁶ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed b. Zühayr b. Nâsır (Dâru Tavku'n-Necât, 2001) "Kefâle" 1, (nr. 2291); Krş. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Ebû Zer Rivâyeti)* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih) nr. 1060, vrk. 196.b.

tarik, Saġânî'nin (ö. 650/1252) nüshasında "haddesenâ **Abdullah b. Sâlih** haddesenâ Leys ..." şeklindedir.³⁷ Yani sened burada mevsûl olup Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'nin ismi de sarahaten zikredilmektedir.³⁸

Buhârî, *Sahîh*'in başka bir yerinde aynı hadisi tekrarlamaktadır (2063). Yani hadisi el-Leys'ten muallak olarak kaydetmektedir. Şu var ki, burada "haddesenâ **Abdullah b. Salih** kâle haddesenâ el-Leys bi hezâ..." şeklinde ikinci bir sened daha zikretmektedir.³⁹

Böylece Buhârî, muallak tarîkin mevsûl tarikini mütâbi rivâyetlerin zikredildiği kısımda kaydetmiş olmaktadır. Ayrıca Kâtibü'l-Leys Ebû Sâlih'in adı açıkça zikredilip ondan rivâyette bulunulmaktadır. Ancak bu mevsûl tarik, Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043)⁴⁰ ile Ebü'l-Vakt'in (ö. 553/1158) dışındaki nüshaların ekseriyetinde bulunmamaktadır.⁴¹ Mesela Saġânî nüshasında yoktur.⁴² Bununla birlikte *el-Lâmi'* adlı kitabın müellifinin beyanına göre bu ikinci sened İbn Hammûye es-Serahsî (ö. 381/92) gibi bazı nüshalarda muallaktan önce zikredilmektedir.⁴³ Bu durum, Buhârî'nin Abdullah b. Sâlih'ten mütâbaat değil ihticâc kastıyla tahrîçte bulunması anlamını taşıdığı için Kastallânî, tarafından itirazla karşılanmıştır. Çünkü ona göre, Buhârî, Abdullah b. Sâlih'ten isnad yoluyla nakilde bulunmayıp bunun yerine salt istişhâd amaçlı rivâyetler aktarmaktadır.⁴⁴ Ancak İbn Hacer, mezkûr tarîklerin tamamından yola çıkarak şöyle bir neticeye dikkat çekmektedir: "Farklı nüshalardaki bu durum, açıkça gösteriyor ki, Buhârî Abdullah b. Sâlih'ten tahrîçte bulunmuş-

³⁷ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Saġânî Rivâyeti)* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Damat İbrahim) nr. 267, vr. 31.a.

³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/540.

³⁹ Buhârî, *Büyu'*, 10 (nr. 2063).

⁴⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Ebû Zer Rivâyeti)* (Fatih) nr. 1060, vr. 176.a.

⁴¹ Yusuf b. Abdürrahman Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, thk. Abdüssemad Şerefüddin (el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 10/156; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Taġlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Sa'îd Abdurrahman el-Kazakî (Beirut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985), 3/214; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/346, 40; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 11/178-9; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 4/15-6.

⁴² Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Saġânî Rivâyeti)* (Damat İbrahim) nr. 267, vr. 4.a.

⁴³ Mesela Ebû Zer nüshasında da böyledir. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Ebû Zer Rivâyeti)* (Fatih) nr. 1060, vr. 176a.

⁴⁴ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 4/16.

tur.”⁴⁵ Kanaatimizce, özellikle söz konusu nüshalar arasında Ebû Zer ve Sağâni'nin nüshalarının bulunması, İbn Hacer'in bu görüşünü teyit etmektedir. Zira Ebû Zer nüshası *Sahîh*'in en sağlam nüshası kabul edilmekte, Sağâni'nin nüshası da çok az hata ihtiva eden bir nüsha olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶

Tespitlerimize göre söz konusu hadisin *Sahîh*'teki 7 ta'lîkinin⁴⁷ kaynağı, *Sahîh*'in çeşitli nüshalarına istinaden Abdullah b. Sâlih olarak açıklanabilir. Bu da o hadisin *Sahîh*'te başka tarikten dahi hiçbir şekilde mevsûl hâli bulunmadığını savunan günümüz araştırmacılarından Taban ile Albayrak'ın bu görüşlerinde isabet etmedikleri anlamına gelebilir.⁴⁸ Böylece *Sahîh*'te hiçbir şekilde mevsûl hâli bulunmayan muallak sayısının 19'dan⁴⁹ 18'e düştüğü söylenebilir.

Öte yandan tespit edebildiğimize göre, mezkûr hadis, Buhârî'nin asıl kabul edip Abdullah b. Sâlih'ten ihticâc için kaydettiği yegâne hadistir.

2- (789) Buhârî, Yahya b. Bükeyr→ el-Leys→ Ukayl→ İbn Şihâb→ Ebû Bekr b. Abdürrahman b. Hâris→ Ebû Hüreyre şöyle demektedir: “Resûlullah (s.a.s.) namaza kalktığında ayakta iken ihram tekbiri alırdı... Rabbenenâ leke'l-hamd...”⁵⁰

Yine Buhârî, bu minvalde **Abdullah b. Sâlih'in** el-Leys'ten naklen “lekel'-hamd” yerine “**ve** leke'l-hamd” ... dediğini “kâle” sîgası ile kaydetmektedir.

⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/260.

⁴⁶ Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 28, 33.

⁴⁷ 1- Buhârî, *Zekât*, 65 (nr. 1498).

2- Buhârî, *Büyu'*, 10 (nr. 2063).

3- Buhârî, *Kefâle* 1, (nr. 2291).

4- Buhârî, *İstikrâz*, 17 (nr. 2404).

5- Buhârî, *Lukta*, 5 (nr. 2430).

6- Buhârî, *Şurût*, 16 (nr. 2734).

7- Buhârî, *İsti'zân*, 21 (nr. 6261).

⁴⁸ Zeyd Taban, *Buhârî'nin Muallak Hadisleri* (İstanbul: İÜ İlahiyat Fakültesi, Lisans Bitirme Tezi, 2013), 39, 42; Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020) 90, 19 nolu dipnot.

⁴⁹ Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Sezgin*, 90.

⁵⁰ Buhârî, , *Ezân*, 117 (nr. 789). Bunun diğer muttasıl tarikleri: (nr. 785), (nr. 795), (nr. 803).

Şârihlere göre, buradaki “Abdullah b. Sâlih”, el-Leys’in kâtibi olan “Abdullah b. Sâlih el-Mısırî”dir. Bu Abdullah b. Sâlih de Yahya b. Bükeyr gibi Buhârî’nin şeyhidir. Bu iki şeyh hadisi aynı kişiden (el-Leys’ten) naklettikleri için Buhârî’nin âdeti üzere bunların rivâyetini birleştirip tek bir senedle aktarması gerekiyordu.⁵¹ Ancak o, senetleri birleştirmemekle kalmayıp hocası Abdullah b. Sâlih’ten muteber tehammül sîgaları ile değil muallak ve mütâbeat olarak nakilde bulunmayı tercih etmiştir. Bunun sebebi kimine göre Abdullah b. Sâlih’in tartışmalı bir râvi olmasıdır.⁵² Nitekim genel kanaate göre, Buhârî’nin Abdullah b. Sâlih’ten sadece mütâbaat amaçlı olarak rivâyette bulunması bu görüşü desteklemektedir.⁵³

Şunu da ifade etmekte yarar vardır. Buhârî’nin Abdullah b. Sâlih’ten “kâle” sîgası ile nakilde bulunması ondan tahrîçte bulunuyor anlamına gelmemektedir. Zira İsmâilî ve Ebû Nu’aym el-İsfehânî (ö. 430/1039) gibi müstahrec sahipleri, Buhârî’nin hocalarından “kâle” sîgasıyla naklettiği hadisler ile “hadis rivâyet etme”yi amaçlamadığını ve bunları, ancak rivâyet amacı taşımaksızın (bi-lâ rivâyetin) zikrettiğini savunmaktadırlar.⁵⁴ Buhârî bu hadiste metindeki küçük bir farklılığa (sadece “ve” atfı harfi ziyadesi var) değinmek için Abdullah b. Sâlih’ten ta’liken ve mütâbeaten istişhâdda bulunmuştur.

3- (3697) Buhârî, Muhammed b. Hâtim b. Bezî’ → Şâzân → Abdülaziz b. Ebû Seleme el-Mâcişûn → Ubeydullah → Nâfi’ → İbn Ömer: “Biz Hz. Peygamber’in (s.a.s.) zamanında fazilette hiç kimseyi Hz. Ebubekir’e denk tutmazdık...”⁵⁵ Buhârî burada “Abdullah b. Sâlih’in Abdülaziz’den rivâyette bulunan Şâzân’a mütâbaat ettiğine” değinmektedir.

İbn Hacer ve Aynî isnaddaki Abdullah b. Sâlih’i, Ebû Salih el-Mısırî ola-

⁵¹ Buhârî’nin bu türden birleştirdiği senetler için bkz. Buhârî, , Kitâbü’s-Salât 81 (nr. 468); Kitâbü’l-Gusûl 28 (nr. 291); Teyemmüm 1 (nr. 335); Ezan 163 (nr. 867); Teheccüd 15 (nr. 1146).

⁵² Albayrak, *Buhârî’nin Kaynakları ve Sezgin*, 103.

⁵³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 554; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2/316; İbn Hacer, *Tağliku’t-ta’lik*, 3/214; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 6/61-2; Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, 2/104.

⁵⁴ İsmâilî’nin bu türden değerlendirmeleri için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/445; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 9/150; Ayrıca Ebû Nu’aym’in el-Leys’ten “kâle” ile yapılan ta’liklerin de bu minvalde olduklarıyla ilgili görüşü için bkz. İbn Hacer, *Tağliku’t-ta’lik*, 3/513-4.

⁵⁵ Buhârî, , *Fedâilü’s-sahâbe*, 7 (nr. 3697 mütâbaat). Bunun diğer muttasıl bir tarihi: (nr. 3655).

rak açıklamakla birlikte, onun, Abdullah b. Salih el-İclî el-Kufî olabileceği ihtimaline de "kîle" tamrîd (zayıflık) ifadesi ile işarette bulunmaktadır. Onlara göre, her iki isim de Buhârî'nin hocaları arasında zikredilmektedir.⁵⁶ Kastallânî ise Ebû Zer nüshasındaki "İbn Sâlih" ifadesine dayanarak onu, Abdullah b. Sâlih olarak açıklamakta ve ayrıca buna açıklık getirmeye çalışmaktadır.⁵⁷ "İbn Sâlih" ifadesinin "Abdullah b. Salih el-İclî"ye de uygun olduğunu hatırlatmak isteriz. Ancak buna rağmen söz konusu mübhem ismi Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olarak açıklamak daha doğru gözükmektedir. Zira Buhârî'nin Abdullah b. Salih el-İclî ile görüştüğüne ve ondan semada bulunduğu dair kesin bir bilgi yoktur. Aksine Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*'inde Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) vasıtasıyla ondan rivayette bulunmaktadır.⁵⁸ Dolayısıyla onun yani el-İclî'nin burada kastedilmiş olabileceğine pek ihtimal veremiyoruz. Ayrıca Araştırabildiğimiz kadarıyla Buhârî, Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'yi sadece el-Leys'ten yaptığı rivâyetler kapsamında zikreder. Oysa burada Abdullah'ın hocası Abdülaziz'dir. Dolayısıyla bu rivâyet, bu genel durumdan bir istisna kabilinde olmalıdır.

2. 2. "Abdullah"ın Şârihlerce Abdullah b. Sâlih el-Mısırî Olarak Belirlediği Rivâyetler

Buhârî'nin hocalarından yapmış olduğu rivâyetlerde kendi döneminde meşhur oldukları için olsa gerek, neseb bilgilerini vermediği birçok hocası bulunmaktadır.⁵⁹ Ceyyânî bunları tanıtmak ve onların kabileleri, beldeleri gibi ayırıcı hususlarını ihtiva eden müstakil bir kitap telif etmiştir.⁶⁰ Onun burada belirttiğine göre, Buhârî'nin *Sahih*'inde sadece "Abdullah" ismiyle zikredip kendilerini diğer kişilerden ayıracak nisbe, künye ve vasıflarını kaydetmediği, başka bir ifade ile mühmel bıraktığı hocaları şu zatlardır: "Abdullah b. Yusuf, Abdullah b. Recâ el-Basrî, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Hammâd el-Âmilî, Abdullah b. Osman, Abdullah b. Sâlih b.

⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/68; İbn Hacer, *Tağliku't-ta'lik*, 4/66-7; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 16/206.

⁵⁷ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 6/108-9.

⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3/165 (nr. 567).

⁵⁹ Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine* (Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016), 245.

⁶⁰ Ceyyânî, *Tahyîdü'l-mühmel*, 1/4.

Müslim el-İclî el-Kûfî ve Abdullah b. Salih el-Mısırî.”⁶¹ Burada, Buhârî'nin kendisinden “Abdullah” ismiyle rivâyette bulunup şârihler tarafından Abdullah b. Salih el-Mısırî olarak belirlenen rivâyetleri kaydedelim:

1- (1474, 1475) Buhârî, Yahya b. Bükeyr→ el-Leys b. Sa'd **an**→ Ubeydullah İbn Ebû Cafer→ Hamza b. Abdullah b. Ömer→ Abdullah b. Ömer diyor ki, Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurdu: “...Kıyamet gününde güneş insanlara o derece yaklaşacak ki, akan terler kulak hizalarına kadar ulaşacaktır. İşte insanlar böyle sıkıntılı bir durumdayken sırasıyla Hz. Âdem (a.s.), Hz. Musa (a.s.) ve Hz. Muhammed'den (s.a.s.) yardım ve şefaet dileyeceklerdir.”⁶²

Buhârî, vezâde(nî) **Abdullah** (b. Salih)→ el-Leys **haddesenî**→ İbn Ebû Cafer...: Resûlullah (s.a.s) insanlar arasında hükmedilmesi için şefaet etmek üzere cennet halkasını tutar (ve Allah'a yakarıştta bulunur). Bunun üzerine Allah, Hz. Peygamber'e Makâm-ı Mahmûd'u ihsan eder ve orada bulunanlar da o'na övgüde bulunurlar.⁶³

Buhârî'nin bu mütâbaattaki hocası, Ebû Zer'in bazı nüshalarında “Abdullah b. Sâlih” olarak kayıtlıyken diğer nüshalarda⁶⁴ sadece “Abdullah” olarak yani mühmel bir şekilde zikredilmektedir.⁶⁵ Mesela Sağânî nüshasında “vezâde **Abdullah**” şeklindedir.⁶⁶ Bununla birlikte Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî (ö. 401/1011) ile Ebû Nu'aym buradaki mühmel ismin Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olduğunu kesin bir ifade ile belirtmektedirler. İbn Hacer ve Aynî de onların bu görüşünü kabul etmektedir. Zira birçok muhaddis yukarıdaki şefâat hadisinin Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'den tahrîc edildiğine dikkat çekmektedir. Mesela Bezzâr Muhammed b. İshak es-Sağânî, Taberânî de Mutal-

⁶¹ Ceyyânî, Tahyîdü'l-mühmel, 3/992-997.

⁶² Buhârî, , Zekât, 52 (nr. 1474, 1475). 1475 no'lu hadis hemen bir önceki hadise matuf olduğu için onun senedini zikrettik.

⁶³ Buhârî, , Zekât, 52 (nr. 1475). Diğer mevsûl tarihi: (nr. 4718).

⁶⁴ Mesela söz konusu isim, Fatih 1060 no'lu Ebû Zer nüshasında “vezâde Abdullah” olarak kayıtlıdır. Ancak bu ismin hemen altındaki haşiyede Kâtibu'l-Leys İbn Sâlih” açıklaması bulunmaktadır. bkz. Ebû Zer, es-Sahîh (Fatih) nr. 1060, vr. 127a.

⁶⁵ İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 553; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, 3/384; İbn Hacer, Tağliku't-ta'lik, 3/28-9; Aynî, Umdetü'l-Kârî, 9/57; Kastallânî, İrşâdu's-sârî, 3/63.

⁶⁶ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Sağânî Rivâyeti)* (Damat İbrahim) nr. 266, vr. 171b.

leb b. Şu'ayb vasıtasıyla,⁶⁷ İbn Mende⁶⁸ ise Yahya b. Osman'dan bu hadisi Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'den kaydetmektedir. Buhârî, Abdullah b. Sâlih'ten naklettiği bu mütâbaat ile mevsûl varyanttaki "an" lafzının ittisali ifade ettiğini belirtmek istemiş olmalıdır.⁶⁹ Binaenaleyh Buhârî, söz konusu hadisi, isnat farklılığına dikkat çekmek ve aynı zamanda bununla istişhâdda bulunmak için kaydetmiştir, diyebiliriz.

2- (7170) Buhârî, haddesenâ Kuteybe→ el-Leys b. Sa'd→ Yahya→ Ömer b. Kesîr→ Ebû Katâde'nin azatlısı Ebû Muhammed→ Ebû Katâde→ Hz. Peygamber (s.a.s.): "Huneyn savaşında her kim bir düşman öldürür ve öldürdüğüne dair bir delil bulunursa öldürdüğü kişinin elbise ve silah gibi eşyaları (seleb) onundur..."⁷⁰

Buhârî, kâle lî **Abdullah**→ el-Leys'ten mezkûr isnadla Ebû Katâde şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) ayağa kalktı ve o maktulün silah ve eşyalarına bana verdi."

Bu mütâbaat, Ebû Zer'in naklettiğine göre Küşmihenî nüshasında "kâle lî" şeklinde olup⁷¹ muttasıldır.⁷² Ancak diğer nüshalarda "kâle" ile aktarılmakta,⁷³ böylece muallak bir rivâyet olmaktadır. Şârihlerin beyanına göre buradaki Abdullah'ın "Kâtibü'l-Leys" lakabı ile şöhret kazanan Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olduğunda tartışma yoktur. Zira Buhârî, şevâhid ve mütâbaat

⁶⁷ Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Tarık b. İvadullah, Abdülmuhsin b. İbrahim (Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 8/307, 310.

⁶⁸ Muhammed b. İshâk el-İsfahânî İbn Mende, *Kitâbü'l-İmân*, thk. Ali b. Muhammed el-Fukayhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 2/854-5.

⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/384; İbn Hacer, *Tağliku't-ta'lik*, 3/28-9; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 9/57-58; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 3/63.

⁷⁰ Buhârî, , *Ahkâm*, 21 (nr. 7170 mütâbaat). Diğer mevsûl tarifleri: (nr. 2100), (nr. 3142), (nr. 4321).

⁷¹ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf*, 9/266; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/185; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 5/260; İbn Hacer, *Taghliku't-ta'lik*, 5/301; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 24/249; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 10/242.

⁷² Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Câmi'u's-Sahîh* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Nuruosmaniye) nr. 703, vr. 397b; Ancak Fatih 1063 no'lu Ebû Zer nüshasında "kâle" ile kayıtlıdır. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Ebû Zer Rivayeti)* (Fatih) nr. 1063, vr. 135a.

⁷³ Mesela Sagâni "kâle" ile nakletmektedir. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Sağâni Rivâyeti)* (Damat İbrahim) nr. 269, vr. 208a.

türü rivâyetlerde ondan çok nakilde bulunmakta ve ona itimat etmektedir.⁷⁴ Buhârî, burada olduğu gibi bazen mütâbi rivayetleri ilgili hadisin başka bir tarîkini ve metindeki farklılığı göstermek için kaydetmektedir.

Ayrıca Buhârî, mezkûr hadisi el-Leys'ten ta'liken de nakletmektedir.⁷⁵ Yukarıdaki mütâbaata istinaden el-Leys'ten yapılan bu ta'likin (nr.4322) Abdullah b. Sâlih tarîkiyle yapıldığı kabul edilmektedir.⁷⁶

3- (7285) Buhârî, Kuteybe b. Saîd → el-Leys → Ukayl → Zühri → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe → Ebû Hüreyre şöyle dedi: "Resûlullah (s.a.s) vefat edip Hz. Ebû Bekr halife olduğunda Arapların bir kısmı irtidat etti... Ebû Bekr, 'Eğer bunlar Resûlullah'a (s.a.s.) ödeyegeldikleri bir ikâli (yular veya senelik zekât) benden esirgerlerse onlarla savaşıyorum...' dedi."⁷⁷

Buhârî, İbn Bükeyr ile **Abdullah**'ın el-Leys'ten naklen ikâl yerine anâk (bir dişi oğlak) olarak zikrettiklerini "kâle" sîgası ile kaydetmekte ve bunun daha sahih olduğunu belirtmektedir.

Şârihler buradaki mühmel isimlerin Yahya b. Abdullah b. Bükeyr ile Abdullah b. Salih el-Mısri olduklarını belirtmektedir.⁷⁸ Zira Buhârî Yahya'dan yaptığı bu ta'liki ondan mevsûl olarak da nakletmektedir.⁷⁹ Ayrıca Zühri bu tarîki *ez-Zühriyyât*'ta "Abdullah b. Sâlih → Leys..." şeklinde vasletmektedir.⁸⁰ Böylece Buhârî, metindeki farklılığı göstermek için Abdullah b. Sâlih'ten ta'likte bulunmaktadır.

⁷⁴ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, 9/266; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/185; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 5/260; İbn Hacer, *Tağliku't-ta'lik*, 5/301; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 24/249; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 10/242.

⁷⁵ Buhârî, *Megâzî*, 54 (nr. 4322.).

⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/49; İbn Hacer, *Tağliku't-ta'lik*, 4/150; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 17/301; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 6/406; Ayrıca şuralara da bakılabilir: Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, 9/266; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/185; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 5/260; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 24/249; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 10/242.

⁷⁷ Buhârî, *İ'tisâm*, 2 (nr. 7284,5).

⁷⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553-554; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/295; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 25/30; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 7/306-7.

⁷⁹ Buhârî, *Mürteddîn* 3 (nr. 6924).

⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/364; İbn Hacer, *Tağliku't-ta'lik*, 3/20; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 8/243; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 4/37.

Öte yandan Buhârî, söz konusu hadisi *Sahih*'in başka bir yerinde el-Leys'ten ta'lîken kaydetmektedir.⁸¹ Yukarıdaki mevsûl senede mütâbaat olarak zikredilen muallak tarîk ile Zührlî'nin ilgili tarîkine istinaden Abdullah b. Sâlih olarak açıklanabilir.⁸²

2. 3. "Ebû Sâlih"ın Şârihlerce Abdullah b. Sâlih el-Mısırî Olarak Belirlendiği Rivâyetler

Buhârî, *Sahih*'inde bazen râvileri sadece künyeleriyle bahsedebilmektedir. Bu künyelerden biri de Ebû Sâlih künyesidir. Tespit edebildiğimize göre, Buhârî hocaları için bu künyeyi beş defa kullanmıştır. Buhârî'nin hocası olup söz konusu künye ile künyelenenler ise, üç kişidir. Birincisi konumuz olan Abdullah b. Sâlih el-Mısırî, ikincisi Abdulğaffar b. Dâvûd el-Bekrî el-Harrânî (ö. 224/838), üçüncüsü de Süleyman b. Sâlih (baba adı "Dâvûd" olarak da zikredilir) el-Leysî'dir (ö. 210/824).⁸³ Şu var ki, Buhârî, Abdulğaffar el-Harrânî'yi künyesiyle değil ismi ile zikretmektedir.⁸⁴ Süleyman el-Leysî'yi de künyesiyle birlikte lakabını da kaydetmektedir.⁸⁵ Yani ondan Ebû Sâlih Selmûyeh⁸⁶ (ya da Semmûye) diye bahsetmektedir.⁸⁷ Ayrıca hâfız Ebû Ahmed ed-Dimyâtî (ö. 705/1306), Ebû Sâlih Mahbûb b. Musa el-Ferrâ' el-Intâkî'yi de

⁸¹ Buhârî, Zekât 40 (nr. 1456).

⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/364-5; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lik* 3/20; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 243/8; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 4/37.

⁸³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 333.

⁸⁴ Abdulğaffar'ın *Sahih*'te sadece iki rivâyeti bulunmaktadır. Rivâyetleri için bkz. Buhârî, (nr. 2235), ve (nr. 4211).

⁸⁵ Buhârî, Ebû Sâlih Selmûyeh'iden iki hadis kaydetmektedir. Biri, hocaları Saîd b. Mervân ve Muhammed b. Abdülaziz b. Rizvin vasıtasıyla (Tefsîr, Alak 1 (nr. 4953). İkincisi de doğrudan Ebû Sâlih Selmûyeh'iden kaydetmektedir (Buhârî, Kefâlet, 4 (nr. 2297). Ayrıca bu rivâyeti ileride Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'ye yanlışlıkla nispet edilen rivâyetlerde zikredeceğiz.

⁸⁶ Kastallânî bu lakabın "Selmûyeh" şeklinde okunacağına dikkat çekmektedir. Bkz. Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 4/152.

⁸⁷ İbn Hacer, Ebû Sâlih Selmûyeh'in *Sahih*'te tek bir rivâyetinin (Tefsîr, Alak 1 (nr. 4953) bulunduğunu savunmaktadır (*Fethu'l-bârî*, 8/843.) Ancak İbn Hacer, daha önceleri yani *Hedyü's-sârî*'de Ebû Sâlih Selmûyeh'in bundan başka rivâyetleri bulunduğunu bahseder. (*Hedyü's-sârî*, 333). Bu da râcih bir görüş olmalıdır. Çünkü Ebû Sâlih Selmûyeh'in *Sahih*'te ikinci bir rivâyeti daha bulunmaktadır. (nr. 2297). İleride bu rivâyetin yanlışlıkla Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'ye nisbet edildiğine değineceğiz.

burada dördüncü kişi olarak zikretmektedir.⁸⁸ Ancak Dimyâtî buna bir delil zikredemeyişinden ve Mahbûb b. Musa'nın Buhârî'nin hocası olmakla meşhur olmadığından dolayı⁸⁹ bu görüşe itibar etmediğimizi belirtmek isteriz. Böylece Buhârî'nin *Sahîh*'inde mutlak olarak "Ebû Sâlih" şeklinde zikrettiği hocası sadece Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'dir diye bir genelleme de bulunabileceğimizi düşünüyoruz.

"Ebû Salih"ler hakkında bu kısa malumattan sonra ilgili rivâyetleri incelemeye çalışalım:

1- (3) Buhârî, Yahya b. Bükeyr→ el-Leys→ Ukayl→ İbn Şihâb ez-Zührî→ Urve b. Zübeyr→ Hz. Aişe şöyle demiştir: "Resûlullah'ın (s.a.s) ilk vahiy başlangıcı uykuda doğru rüya görme şeklinde olmuştur..."⁹⁰

Ayrıca Buhârî, burada Abdullah b. Yusuf ile **Ebû Sâlih**'in mezkûr hadisi el-Leys'ten rivâyet eden Yahya b. Bükeyr'e mütâbaat ettiklerini kaydetmektedir.⁹¹

Ebû Nu'aym *Müstahrec*'inde buradaki **Ebû Sâlih**'in Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olduğunu kesin bir ifade ile söylemektedir. Ancak Kutbüddîn el-Halebî (ö. 735/1335) hâfız Ebû Ahmed ed-Dimyâtî'ye (ö. 705/1306) uyararak bunu Abdulğaffar b. Dâvûd el-Bekrî el-Harrânî (ö. 224/838) olarak açıklamaktadır. Ayrıca Nevevî (ö. 676/1277) gibi müteahhir şârihlerin ekseriyeti de bu görüşü savunmaktadır. İbn Hacer bunun bir hata olduğuna dikkat çeker. Zira bu hadisin Abdulğaffar el-Bekrî'den rivâyet edildiği bilinmemekle birlikte o birçok hadis kitabında Abdullah b. Sâlih'ten tahrîc edilmektedir. Ondan tahrîc eden kaynaklara Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî'nin (307/920) *el-Müsned*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı, Yakub b. Süfyan'ın *et-Tarîh*'i ve daha başka eserler örnek gösterilebilir. Aynî ise, buradaki künyenin Abdulğaffar el-Bekrî olarak açıklamaktadır. Ayrıca o, ilgili künye ile Abdullah b. Sâlih'in kastedildiğini beyan eden İbn Hacer'i isim vermeden eleştirmektedir. O, (isimlerini

⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/547.

⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/547.

⁹⁰ Buhârî, , *Bedü'l-vahy*, 3 (nr. 3). Yahya b. Bükeyr'in el-Leys'ten diğer mevsûl tarikleri: (nr. 4925), (nr. 6214). Buhârî'nin diğer bir hocası olan Abdullah b. Yusuf'un muttasıl tarikleri: (nr. 3238), (nr. 4326).

⁹¹ Buhârî, , *Bedü'l-vahy*, 3 (nr. 4).

belirtmeden) birçok şârihin (muhtemelen Dimyâtî ve Nevevî'nin) bunu Abdulğaffar el-Bekrî olarak açıkladığına dikkat çekmektedir. Ayrıca, Aynî söz konusu her iki ismin de Buhârî'nin hocaları olmalarını gerekçe göstererek burada sadece Abdullah b. Sâlih'in tercih edilmesine pek anlam veremediğini belirtmektedir. Kastallânî ise burada her iki ismin de muhtemel olduğuna kânidir.⁹²

Hadisin birçok kaynakta Abdullah b. Sâlih'ten tahrîc edildiğini göz önünde bulundurarak burada onun kastedildiği kanaatindeyiz. Buhârî, burada Abdullah b. Sâlih'a mütâbî' bir râvi olarak yer vermektedir.

2- (828) Buhârî, hocası Yahya b. Bükeyr'in, el-Leys'ten iki farklı senedle Hz. Peygamber'in namaz kılış şeklini anlatan bir hadis kaydetmektedir. Onda Hz. Peygamber'in (s.a.s) rükûdan kalkınca ففكار/omurgasının yerli yerine gelinceye kadar doğrulduğuna yer verilmektedir.⁹³

Buhârî, **Ebû Sâlih**'in el-Leys'ten naklen (fekâr sözcüğünü) "kafâr" olarak naklettiğini "kâle" lafzı ile kaydetmektedir.

Buhârî bu mütâbaatı sened ve metindeki farklılıklara dikkat çekmek için zikretmektedir. Nitekim Âsîlî nüshasında fekâr sözcüğü yukarıdaki hadisin aksine "kafâr" olarak zapt edilmiştir. Yani kâf harfi fâ harfinden önce zikredilmektedir. Diğer bazı nüshalarda ise fekâr yani fâ kâftan önce gelecek şekilde de kaydedilmektedir. Dolayısıyla burada küçük bir telaffuz farklılığı olduğu söylenebilir. *el-Metâli'* isimli kitabın müellifinin belirttiğine göre kimi muhaddisler burada fâ harfini esre ile okumaktadır. Öte yandan Ebû Sâlih'ten kaydedilen "kafâr" sözcüğü kimi imamlarca tashif olarak değerlendirilmektedir. Ancak İbnü't-Tîn buradaki tashifin kendisine pek anlaşılır gelmediğine dikkat çekerek tashifi reddetmektedir.⁹⁴

İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî gibi şârihler buradaki Ebû Sâlih'i, Abdulğaffar el-Bekrî el-Harrânî olarak açıklayan Kirmânî'nin (ö. 786/1384) hatalı olduğunu ve bunun Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olduğunu beyan etmektedir-

⁹² Mizzî, *Tuhfetü'l-esrâf*, 12/62; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 333; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/36; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/67-8; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 1/68.

⁹³ Buhârî, *Ezân* 145 (nr. 828).

⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/357; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 6/106; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 2/127-8.

ler.⁹⁵ Buhârî, buradaki muallak rivâyetle telaffuz farklılığına dikkat çekmektedir.

3- (4798) Buhârî, haddesenâ Abdullah b. Yusuf→ el-Leys b. Sa' d→ İbnü'l-Hâd→ Abdullah b. Habbâb→ Ebû Saïd el-Hudrî: "Bizler Resûlullah'a (s.a.s) ya Resûlullah! Size selam vermeyi öğrendik, peki size nasıl salavât getireceğiz? diye sorduk. Bunun üzerine Resûlullah bize şu salâtı öğretti: "Allahümme salli alâ Muhammed, abdike ve resûlike kemâ salleyte alâ âli İbrahim. Ve bârik alâ Muhammed ve alâ âli Muhammed **kemâ bârekte alâ İbrahim.**"⁹⁶

Buhârî, kâle Ebû Sâlih→ el-Leys'ten naklen (Ve bârik) alâ Muhammed ve alâ âli Muhammed **kemâ bârekte alâ âli İbrahim.** Buhârî bunu âli kelimesinin ilavesini göstermek için zikretmektedir.

Kanaatimizce şârihler yukarıdaki rivâyette geçen Ebû Sâlih künyeli şahsı, Buhârî'nin şeyhi Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olarak açıklama hususunda neredese ittifak etmişlerdir.⁹⁷

Buhârî hocası Abdullah b. Yusuf'un el-Leys'ten olan rivâyetinde mezkûr duanın bârekte kısmında "âli" kelimesi olmaksızın "alâ İbrahim" şeklinde nakledilmiştir. Ancak Leys'in bir başka öğrencisi olan Abdullah b. Sâlih el-Mısırî 'âli' kelimesiyle yani "alâ âli İbrahim" şeklinde rivâyet etmektedir. Ayrıca Buhârî, İbrahim b. Hamza→ İbn Ebû Hâzım ve Derâverdi'nin el-Leys'in şeyhi Yezîd'den (İbnü'l-Hâd) Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'ye muvafık olan rivâyetlerine "haddesenâ" ile işaret etmektedir.⁹⁸ Böylece Buhârî, doğru rivâyetin Abdullah b. Sâlih'in naklettiği rivâyet olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır.

4- (5310) Buhârî, hocası Saïd b. Ufeyr'den, o da el-Leys'ten mevsûl bir tarikle zikrettiği karı-koca arasındaki zina isnadı ve ithamından kaynaklanan mûlaânenin/karşılıklı lanetleşmenin, beyyinesiz yapılamayacağını ifade eden bir hadisi zikretmektedir. Ardından kâle **Ebû Sâlih** ve Abdullah b. Yusuf di-

⁹⁵ İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 554; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, 2/357; İbn Hacer, Tağliku't-ta'lik, 2/330-331; Aynî, Umdu'tü'l-Kârî, 6/106; Kastallânî, İrşâdu's-sârî, 2/127-8.

⁹⁶ Buhârî, Tefsîr, Ahzâb 10 (nr. 4798).

⁹⁷ İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 553; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, 8/625; Aynî, Umdu'tü'l-Kârî, 19/127; Kastallânî, İrşâdu's-sârî, 7/307.

⁹⁸ Buhârî, Tefsîr, Ahzâb 10 (nr. 4798). Söz konusu rivâyet, mütâbaat olarak kaydedilmiştir.

yerek metindeki **خدا** (hadl) kelimesinin zaptındaki küçük farklılığa dikkat çekmektedir.⁹⁹

Sahîh'in bazı nüshalarında burada "kâle" yerine¹⁰⁰ "kâle lenâ" sîgası bulunur. Şârihlerin beyanına göre bu künye ile kastedilen kişi, Abdullah b. Sâlih'tir.¹⁰¹ Ayrıca Buhârî bu hadisi farklı hocalarından *Sahîh*'te birkaç defa tekrarlamaktadır.¹⁰²

Değerlendirme

Bu araştırma sonucunda Buhârî'nin, *el-Câmi'u's-Sahîh*'te "Abdullah b. Sâlih" ismiyle 3, "Abdullah" adıyla 3 ve "Ebû Sâlih" künyesiyle 4 olmak üzere Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'nin 10 hadisini kaydettiğini söyleyebiliriz. Bunları ondan kâle (lî/lenâ" zamirlerinin eklendiği de vâkidir), zâde ve tâbeahû sîgaları ile edâ etmektedir. 7 hadisini kâle, 2'sini tâbeahû ve 1'ni de zâde sîgası ile kaydetmektedir. Kâle ile kaydedilenlerden biri, *Sahîh*'te 7 defa tekrar edilmektedir. *Sahîh*'te başka tariklerle mevsûl hâli bulunmayan bu muallak, Ebû Zer, Ebü'l-Vakt ve Sağânî'nin nüshalarında haddesenî/nâ ile tahrîc edilmektedir. Tespit edebildiğimize göre, söz konusu hadis, Buhârî'nin asıl kabul edip Abdullah b. Sâlih'ten ihticâc için kaydettiği yegâne hadistir. Söz konusu bu hadisin dışındakilerini ise Buhârî, asıl hadisleri destekleyen müâbi'-şâhid olarak kaydetmektedir. Bu mütâbaatların tamamını diğer hocaları vasıtasıyla zaten el-Leys'ten de tahrîc etmektedir. Böylece Buhârî'nin mevsûl senetlerle hadisin sübutunu belirtmeyi, Abdullah b. Sâlih'ten naklettiği mütâbaatlarla da sened ve metindeki bazı farklılıklara dikkat çekmeyi amaçladığı söylenebilir. Buna rağmen bazen Abdullah b. Sâlih'in rivâyetlerini tercih etmekte ve onun kanalıyla gelen rivâyetlerin daha sahih olduğunu belirtmektedir.

Böylece Buhârî'nin Abdullah b. Sâlih'in rivâyetlerini genelde mütâbaat

⁹⁹ Buhârî, Talâk, 31 (nr. 5310).

¹⁰⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Ebû Zer Rivayeti) (Fatih) nr. 1062, vr. 149a; Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Sağânî Rivayeti) (Damat İbrahim) nr. 268, vr. 257b.

¹⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/522; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 20/299; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 8/176.

¹⁰² Buhârî, , Yahya b. Bükeyr'den (nr. 5315), Ali b. Abdullah'tan (nr. 6855), Abdullah b. Yusuf'tan (nr. 6856), (nr. 5316), (nr. 7238) ve daha başka hocalarından.

amaçlı kaydetmesi bazılarının iddialarının aksine¹⁰³ *Sahîh*'in sahihlik iddiasına hâlel getirmediği gibi, Buhârî'yi de zayıf râvilerden rivâyette bulunan biri konumuna düşürmez. Çünkü Abdullah b. Sâlih ittifakla zayıf kabul edilen bir râvi değildir. Ayrıca onun kendisinden rivâyet edilen bir hadisi hariç, diğerleri, usûl konularında kaydedilmemektedir. Onun hadisleri, -Dârekutnî'nin belirttiği gibi- daha çok istişhâd amaçlı zikredilmektedir.¹⁰⁴ Burada şunu söyleyebiliriz ki, Buhârî'nin, Abdullah b. Sâlih'ten tahrîçte bulunmadığını savunan İsmâîlî ve Hâkim, onun, Abdullah b. Sâlih'e ait hadisleri usûl konularında kaydetmediğine, dikkat çekmek istemişlerdir. İbn Hacer ise 7 defa muallak olarak kaydedilen mezkûr hadisin, Ebû Zer, Ebû'l-Vakt ve Sağânî'nin nüshalarında haddesenî/nâ ile kaydedilmesine istinaden Buhârî'nin usûl konularında ondan tahrîçte bulunduğunu savunmaktadır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla, Buhârî, Abdullah b. Sâlih'ten doğrudan rivâyette bulunmuştur.

Şimdi de *Sahîh*'te Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'den rivâyet edilmediği halde bazı mühmel isimlerin yanlış belirlenmesi sebebiyle ona nispet edilen rivâyetleri inceleyelim.

3. Yanlışlıkla Abdullah b. Sâlih'e Nisbet Edilen Rivâyetler

Buhârî'nin *Sahîh*'te mühmel olarak zikrettiği isimlerin tayininde bazen ihtilaflar, bazen de hatalar olabilmektedir. Bu husus, Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olarak belirlenen bazı mühmel isimler için de söz konusudur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla buna dair rivâyetler şunlardır:

1- (4838) Buhârî, haddesenâ **Abdullah (b. Mesleme)**→ Abdülaziz b. Ebû Seleme→ Hilâl b. Ebû Hilâl→ Atâ b. Yesâr→ Abdullah b. Amr b. Âs'tan Fetih sûresinin 8. ayetin tefsiri sadedinde Tevrat'tan bir pasaj aktarmaktadır.¹⁰⁵

İbnü's-Seken (ö. 353/964) ile Ebû Zer,¹⁰⁶ buradaki Abdullah adını "Ab-

¹⁰³ Osman Oruçan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme", *Journal of Turkish Studies* 11/Volume 11 Issue 17 (01 Ocak 2016), 497.

¹⁰⁴ Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dihim*, 1/435, 440.

¹⁰⁵ Buhârî, , *Tefsîr*, 48/Fetih sûresi (nr. 4838). Bunun başka bir mevsûl tariki: (nr. 2125).

¹⁰⁶ Ancak temin edebildiğimiz bazı Ebû Zer nüshalarında ismin sadece "Abdullah" olarak kaydedildiğini tespit ettik. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Ebû Zer Rivâyeti)* (Fatih) nr. 1062, vr. 100a; Buhârî, *es-Sahîh* (Nuruosmaniye) nr. 703, vr. 276b.

dullah b. Mesleme" (el-Ka'nebi ö. 221/836) olarak kaydetmektedir.¹⁰⁷ Ancak *Sahih*'in diğer bazı nüshalarında bu isim mühmel yani sadece "Abdullah" şeklinde zikredilmektedir.¹⁰⁸ Bundan dolayı da onun kimliği hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Kelâbâzî (ö. 398/1008) bu kişinin Abdullah b. Sâlih b. Müslim el-İclî el-Kûfî olduğunu söylerken, Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî (ö. 401/1010) Abdullah b. Recâ olduğunu iddia etmektedir. Ebû Mes'ûd hadisin Abdullah b. Recâ'dan ve Abdullah b. Sâlih'ten mahfûz olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bilgileri kaydeden Ceyyânî (ö. 498/1111) ise bu görüşleri zayıf bulmakta ve buradaki Abdullah'ın Abdullah b. Sâlih olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca Ebû Mes'ûd'un da bu görüşe işaret ettiğine dikkat çekmektedir. Ebu'l-Haccâc el-Mizzî (ö. 742/1341) de Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'de bu hadisi Abdullah b. Sâlih'ten kaydettiğini gerekçe göstererek Ceyyânî'nin bu görüşünü tercihe şayan bulmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî ise *Hedyü's-sârî* ve *Tehzîbu't-Tehzîb*'te Ceyyânî ve Mizzî'nin bu görüşünü kabul edip bunu sahih bir görüş olarak nitelemektedir. Ancak o, *Fethu'l-bârî*'de Buhârî'nin bu hadisi iki farklı hocasından tehammül etmiş olabileceğine değinmektedir. Böylece ona göre, Buhârî'nin bu hadiste iki hocası bulunmaktadır. Biri, Abdullah b. Sâlih, diğeri de Abdullah b. Mesleme'dir. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*'de ilgili hadisi Abdullah b. Sâlih'ten rivâyet ederken *Sahih*'te ise Abdullah b. Mesleme'den tahrîç etmiş olmalıdır. İbn Hacer, *el-Edebü'l-müfred*'deki rivâyete istinaden söz konusu Abdullah'ın Abdullah b. Sâlih olarak açıklanmasının iki hâfız olan İbnü's-Seken ve Ebû Zer'in nüshalarına istinaden Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi olarak açıklanmasından daha tercihe şayan bir husus olarak görülmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca İbn Hacer burada şunları da hatırlatır. Nitekim -aşağıda kaydedileceği üzere- Kitâbü'l-Hacc'ın Bâbu't-tekbir kısmında birçok nüshada nispet edilmeden zikredilen "Abdullah"ın tayininde de Ebû Mes'ûd yukarıdaki tereddüdünü yaşamaktadır. Yani o, bu ismin Abdullah b. Recâ ile Abdullah b. Sâlih oluşu hususunda tereddüt etmektedir. Ancak ilgili isim İbnü's-Seken'in nüshasında "Abdullah b. Yusuf" şeklinde kayıtlı olmasına istinaden buradaki râvi Abdullah b. Yusuf olarak kabul edilmekte-

¹⁰⁷ Kelâbâzî, *Ricâli Sahihî'l-Buhârî*, 1/411 (Kelâbâzî, bu hususu Abdullah b. Sâlih b. Müslim el-İclî el-Kûfî'nin biyografisinde dile getirmiştir.); Ceyyânî, *Tahyîdü'l-mühmel*, 3/993-4; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, 15/113-4; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/687; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 11/243-4; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 7/347.

¹⁰⁸ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih (Sağâni Rivâyeti)* (Damat İbrahim) nr. 268, vr. 182b.

dir. Çünkü bu, bir hadis hafızının rivâyete ziyadesi hükmündedir. Bu durum, mühmel olarak geçen Abdullah'ı tahminle yorumlamaktan önceliklidir.¹⁰⁹

Mezkûr seneddeki Abdullah ismiyle Abdullah b. Sâlih'in kastedilmediğini düşünüyoruz. Zira İbn Hacer'in belirttiği gibi iki hadis hâfızı Ebû Zer ile İbnü's-Seken'in nüshalarına itimadın gerekliliği yanında, burada kullanılan "haddesenâ" sığası ile Abdullah'ın hocasının Abdülaziz olması Abdullah b. Sâlih'in kastedilmesine engeldir kanaatindeyiz. Çünkü Buhârî, bir hadis hariç, ondan sadece kâtipliğini yaptığı el-Leys'in rivâyetlerini nakletmekte, onları da genelde "kâle" gibi ifadelerle ta'lîken ve mütâbaaten aktarmaktadır. Böylece buradaki müphem isim Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî olmalıdır.

2- (2995) Buhârî, haddesenâ **Abdullah** → Abdülaziz b. Ebû Seleme → Sâlih b. Keysân → Sâlim b. Abdullah → Abdullah b. Ömer şöyle demektedir: Hz. Peygamber (s.a.s.) hacdan yahut umreden -sadece gazveyi söylediğini biliyorum- dönerken bir tepeye çıktığında yahut taşlık-sert/yüksek bir yere uğradığında üç defa tekbîr getirirdi...¹¹⁰

Sahîh'in Ebû Zeyd ve Ebû Ahmed gibi nüshalarında Buhârî'nin buradaki hocası mühmel olarak zikredilirken İbnü's-Seken nüshasında "Abdullah b. Yusuf" şeklinde kayıtlıdır. Buradaki Abdullah'ın kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Ebû Mes'ûd birçoklarının bu hadisi Abdullah b. Sâlih'ten rivâyet etmiş olmasının yanında Abdullah b. Recâ el-Basrî'den de rivâyet edildiğine değinerek bu iki isimden birinin kastedildiğini, ama tayininde tereddüt ettiğini dile getirmektedir. Buna karşılık Ceyyânî, onun Abdullah b. Sâlih olduğunu beyan etmektedir. İbn Hacer ise *Hedyü's-sârî*'de Ceyyânî'ye peyrev olarak buradaki ismi Abdullah b. Sâlih kabul etmektedir. Ancak o, *Fethu'l-bârî*'de İbnü's-Seken'in nüshasına dayanarak onu "Abdullah b. Yusuf" olarak

¹⁰⁹ Kelâbâzî, Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî, 1/411 (Kelâbâzî, bu hususu Abdullah b. Sâlih b. Müslim el-İclî el-Kûfî'nin tercemesinde dile getirmiştir.); Ceyyânî, Tahyîdü'l-mühmel, 3/993-4; Mizzî, Tuhfetü'l-eşrâf, 15/113-4; İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 553; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, 8/687; Aynî, Umdetü'l-Kârî, 11/243-4; Kastallânî, İrşâdu's-sârî, 7/347.

¹¹⁰ Buhârî, Cihâd, 133 (nr. 2995). Bunun başka muttasıl tariki (nr. 1797 Abdullah b. Yusuf'tan tahric edilmektedir), (nr. 3084), (nr. 4116).

açıklamakta ve bu görüşün mutemet olduğuna hükmetmektedir.¹¹¹

Sonuç olarak, bu hadisin Abdullah b. Sâlih'ten tahrîc edilmediği söylenebilir. Çünkü İbnü's-Seken'in onu "Abdullah b. Yusuf" olarak kaydetmesine ilave olarak "haddesenâ" sîgasının kullanılması ve mezkûr Abdullah'ın hocasının el-Leys olmayışı Abdullah b. Sâlih'in kastedilmesine mâni görünmektedir.

3- (2297) Buhârî, hocası Yahya b. Bükeyr'den muttasıl bir senedle Hz. Ebûbekir'in Habeşistan'a hicret etmek üzere yola çıktığıyla ilgili bir hadis kaydetmektedir. Ardından **kâle Ebû Sâlih**¹¹² haddesenî Abdullah→ Yunus→ Zührî... şeklinde bir ta'liki mütâbaaten zikreder.¹¹³

Ebû Nu'aym, Asîlî, Ceyyânî ve daha başkaları buradaki Ebû Sâlih'in Selmûyeh lakaplı Süleyman b. Sâlih el-Mervezî olduğunda ittifak etmiştir. Ancak İsmâilî onun Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olduğunda kararlıyken; Dimyâtî de kaynak belirtmeden Antakyalı Ebû Sâlih Mahbûb b. Musa el-Ferrâ' olduğunu iddia etmektedir. Mizzî ve birçok şârih mutemet olanın ilk görüş olduğunu belirtirler. Zira mezkûr rivayet İbnü's-Seken'in Firebrî'den, onun da Buhârî'den naklettiği rivâyetinde "*kâle Ebû Sâlih Selmûyeh haddesenî Abdullah b. Mübârek...*" şeklinde kayıtlıdır.¹¹⁴ Dolayısıyla bu gerekçelerden ötürü buradaki mühmel isimle Abdullah b. Sâlih'in kastedilmediğini düşünürüz.

Böylece *Sahîh*'te mühmel olarak zikredilen Abdullah isminin bazı yerlerde yanlışlıkla Abdullah b. Sâlih olarak açıklandığı söylenebilir.

Sonuç

Buhârî'nin, *Sahîh*'inde Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'den rivâyette bulunup bulunmadığı yönündeki ihtilaf, bilinen bir husustur. Bu ihtilafın iki sebepten

¹¹¹ Ceyyânî, *Tahyîdü'l-mühmel*, 3/992-4; Mizzî, *Tehzîbul-Kemâl*, 15/114-5; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 321, 553; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/153; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 14/246.

¹¹² Sağânî nüshasında da "kâle Ebû Sâlih" şeklinde kayıtlıdır. Bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh (Sağânî Rivâyeti)* (Damat İbrahim) nr 267, vr. 32.a.

¹¹³ Buhârî, *Kefâlet*, 4 (nr. 2297). Yahya b. Bükeyr'den muttasıl olarak nakledilen diğer tarikler: (nr. 476), (nr. 2264), (nr. 3905).

¹¹⁴ Mizzî, *Tehzîbul-Kemâl*, 12/112; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 333; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/547; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 12/123; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 4/152.

kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri, *Sahîh'in* nüshalarındaki sîga ve isim farklılığı, diğeri ise Buhârî'nin, bazı râvileri mühmel olarak zikretmesi olgusudur. Kanaatimizce, bu her iki durum itibariyle de Buhârî'nin, Abdullah b. Sâlih'ten tahrîçte bulunduğu söylenebilir. Buhârî, ondan kaydettiği 10 hadisin, 7'sini kâle, 2'sini tâbeahû ve 1'ni de zâde sîgası ile kaydetmektedir. Kâle ile kaydedilenlerden biri, *Sahîh'te* 7 defa tekrar edilmektedir. *Sahîh'te* başka tarîklerle mevsûl hâli bulunmayan bu muallak, Ebû Zer, Ebû'l-Vakt ve Sağânî'nin nüshalarında haddesenî/nâ ile tahrîc edilmektedir. Tespit edebildiğimize göre, söz konusu bu hadis, Buhârî'nin Abdullah b. Sâlih'ten nakledip usûl konularında zikrettiği ve ihticâc için kaydettiği yegâne hadistir. Buhârî, söz konusu bu hadisin dışındakilerini ise asıl hadisleri destekleyen mütâbi'-şâhid olarak kaydetmektedir. Aslında o, bu mütâbaatların tamamını diğeri hocaları vasıtasıyla el-Leys'ten tahrîc etmektedir. Böylece Buhârî'nin mevsûl senetlerle hadisin sübutunu belirtmeyi, Abdullah b. Sâlih'ten naklettiği mütâbaatlarla da sened ve metindeki bazı farklılıklara dikkat çekmeyi amaçladığı söylenebilir. Buna rağmen bazen Abdullah b. Sâlih'in rivâyetlerini tercih etmekte ve onun kanalıyla gelen rivâyetlerin daha sahih olduğunu belirtmektedir.

Araştırabildiğimiz kadarıyla Buhârî, Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'nin sadece kâtipliğini yaptığı el-Leys'in rivâyetlerini nakletmektedir. Ancak bu genellemenin bir istisnası bulunmaktadır ki o da Abdullah b. Sâlih'in, Abdülaziz b. Ebû Seleme el-Mâcişûn'den yaptığı rivâyetidir. Haddizatında Buhârî burada "Abdullah b. Sâlih'in, Abdülaziz'den rivâyette bulunan Şâzân'a sadece mütâbaat ettiğine" değinmektedir. Yani burada tam bir rivâyetten de bahsedilmeyebilir.

Buhârî'nin, hocaları tabakasından bulunup *Sahîh'te* nisbetsiz kaydettiği bütün "Abdullah b. Sâlih"lerin, söz konusu ettiğimiz Abdullah b. Sâlih el-Mısırî olduğunu söyleyebiliriz. Şu da var ki, bu isimle ihtimal dairesinde kastedilen ikinci kişi, "Abdullah b. Salih el-İclî"dir. Ancak Buhârî'nin onunla görüştüğüne ve ondan semada bulunduğu dair açık bir bilgi bulunmamaktadır.

Buhârî'nin hocalarından olup Ebû Sâlih künyesi ile maruf olanlardan biri olan Abdulğaffar el-Harrânî'nin, mezkûr künyesiyle değil de ismi ile *Sahîh'te*

zikredildiğini tespit ettik. Süleyman el-Leysî'nin ise mezkûr künyesiyle birlikte lakabıyla da zikredildiğini tespit ettik. Nihayet Buhârî'nin, *Sahîh'*inde mutlak olarak "Ebû Sâlih" şeklinde zikrettiği künyeden sadece Abdullah b. Sâlih el-Mısırî'nin kastedildiğini genel bir kanaat olarak zikredebiliriz.

Buna ilave olarak, *Sünen* sahiplerinden Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce vb.lerinin, Abdullah b. Sâlih'ten tahrîçte bulunmaları, mezkûr şahsın Hadis ilminde önemli bir konuma sahip olduğunu ve dolayısıyla Buhârî başta olmak üzere, muhaddislerin ondan müstağni kalamayacağını göstermektedir.

Kaynakça

- Albayrak, Ali. *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Albayrak, Ali. *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed el-Hanefî el-. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-türâsî'l-Arabî, ts.
- Buhârî. *el-Câmi'u's-Sahîh (Ebû Zer Rivayeti)*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih.
- Buhârî. *el-Câmi'u's-Sahîh (Sağânî Rivâyeti)*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Damat İbrahim.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *Câmi'u's-Sahîh*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Nuruosmaniye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır. Dâru Tavku'n-Necât, 2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1989.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *el-Kirâatü halfe'l-imâm*. thk. Fazlurrahman es-Sevrî. el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Muh. b. İbrahim el-Haydân. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1998.

- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Hâşim en-Nedvî, vd. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *et-Târîhu's-sağîr*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Ceyyânî, Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî. *Tahyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*. thk. Ali b. Muhammed el-Imrânî, Muhammed Üzeyir Şems. 3 Cilt. Mekke: Dâru'l-Âlemü'l-fevâid, 2000.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer ed-. *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dihim*. thk. Bûrân ed-Dunâvî, Kemal el-Hût. Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sakâfiyye, 1985.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu Tûrâsî'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rabî b. Hâdî U'meyr. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1984.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdülaziz b. Bâz. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Hedyü's-sârî*. thk. Abdülaziz b. Bâz. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Sa'îd Abdurrahman el-Kazakî. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut., 1985.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabat: Matbaa Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1908.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duâfâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1976.
- İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991.

- İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Îmân*. thk. Ali b. Muhammed el-Fukayhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Ulûmü'l- hadiîs*. thk. Nuredin Itr. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 2017.
- Karataş, Mustafa. *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-sârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 7. Basım, 1905.
- Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed el-. *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî (el-Hidâyetü ve'l-irşâdü fî ma'rifeti ehli's-sikati ves'sedâd)*. thk. Abdullah el-Leysî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân el-. *Tehzîbul-Kemâl Fî Esmâi'r-Ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1982.
- Mizzî, Yusuf b. Abdürrahman. *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*. thk. Abdüsemad Şerefüddin. 13 Cilt. el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb en-. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmut İbrahim Zâyed. Haleb: Dâru'l-Va'y, ts.
- Oruçan, Osman. "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme". *Journal of Turkish Studies* 11/Volume 11 Issue 17 (01 Ocak 2016), 487-487. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.10063>
- Özsoy, Abdulvahap. *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*. Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça. *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Taban, Zeyd. *Buhârî'nin Muallak Hadisleri*. İstanbul: İÜ İlahiyat Fakültesi, Lisans Bitirme Tezi, 2013.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Tarık b. İvadullah, Abdülmuhsin b. İbrahim. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.

Yardıı, Ali. "Abdullah b. Sâlih el-Mısrî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1988.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdullah Kaymaz. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nak-di'r-ricâl*,. thk. Ali Muhammed el-Beccâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Cemaleddin. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelabidin b. Muhammed. 2 Cilt. Riyad: Edvâe's-Selef, 1998.